

Sönməz ABBASLI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

**ŞİFAHİ “DƏDƏ QORQUD”DAN DOĞAN
“KİTABI-TÜRKMƏN LİSANI” OĞUZNAMƏSİ
PROF. SEYFƏDDİN RZASOYUN BAXIŞ BUCAĞINDA**

Ötən ilin qızmar yay aylarında “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi şifahi “Dədə Qorqud” eposunun yeni tapılmış əlyazması olaraq elm camiasında bütün diqqətləri özünə çəkməyi bacardı. Üstündən çox keçməmiş, payızın ortalarında Bakıda bu yeni tapıntı ilə bağlı dəyirmi masa da təşkil olundu. Müasir Azərbaycan folklorşünaslıq elminin ustadlarından sayılan prof. Seyfəddin Rzasoy da yeni tapılmış əlyazmaya biganə qala bilmədi. Onun biganə qalmamağının, fikrimizcə, iki əsas səbəbi vardır:

1. Prof. S.Rzasoy elm aləmində öz sözünü demiş və özünü təsdiqləmiş bir sima kimi bu əlyazmaya mütləq münasibət bildirməli idi.

2. O, baş verən proseslərə son dərəcə həssaslıq göstərən bir vətəndaş kimi öz mövqeyini sərgiləməli idi.

Beləliklə, həm əlyazma ətrafında dolaşan söz-söhbətlər, həm də vətəndaş-alim nigarançılığı **““Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin transmediativ strukturu və ritual-mifoloji semantikasi”** adlı tədqiqatın (*Bakı, “Elm və təhsil”, 2020, 472 s.*) doğruluşuna rəvac verdi. Sözügedən əsərin redaktoru, eləcə də ön sözün müəllifi fil.ü.f.d., dos. Qalib Sayılovun kitaba yazmış olduğu “Qorqudşünaslıqda yeni məkan-zaman paradigması” adlı ön söz hər şeydən əvvəl elmi və publisistik sanbalı ilə seçilir. Ön sözdən də aydın olur ki, bu yeni əlyazma ilə oğuzşünaslıqda, qorqudşünaslıqda başlanan yeni eranın durumu əsər müəllifini qayğılandırmış, aydınlıq gətirilməsi vacib olan məsələlərə baxış bucağını ortaya qoymağa sövq etmişdir. Təsədüfi deyil ki, ön söz müəllifi bir əsrdən sonra Qorqud dədəmizin apaydın yolunun vahid istiqamətindən çıxıb məchul labirintlərə girdiyini, “fani çökək” adlandırdığı dünyanın horizontlarının, mayaklarının dəyişdiyini, dədələrin nəvələrinin yad mahnıların yanlış ritminə düşüb şıdırğı rəqs etmək istədiklərini ürək yanğısı ilə dilə gətirərək, çarəni Ozanın, Dədənin gəlişində axtarır: “Yenə bizə Ozan lazım idi, Dədə lazım idi, folklorşünaslığın bu nərdivanını bərk tutsun, onu dırmaşan elmimiz yığılıb şikəst qalmasın!”. Q.Sayılov prof. S.Rzasoyun bu əsrlə qorqudşünaslıqda yeni bir pəncərə açdığını qeyd etməklə yanaşı, bu pəncərənin qarşı obyektin fəsadını deyil, ən uzaq üfüqlərini seyr edəcək spektrə malik olduğunu da vurğulayır.

Bəli, əsrlər keçsə də “Dədə Qorqud” sehri, cazibəsi itmir. O, şəkildən-şəklə keçsə də, sözsüz ki, yenə qəlblərə yol tapacaq. Şifahi “Dədə Qorqud”un müxtəlif

adlarla elmimizdə dolaşan “Kitabi-Türkman lisani” adlı əlyazması da beləcə alimin qəlbinə yol tapdı və onu öz sehrinə bürüdü.

Əsərin “Giriş” hissəsində prof. S.Rzasoy bu oğuznaməni “Dədə Qorqud” etnokosmik enerjisinin poetik şəkillərindən biri olduğunu dilə gətirir. Əlyazma şəklində tapılan “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinin şifahi şəkildə tapılmasının mümkünsüzlüyünü müəllifin aşağıdakı fikirləri izah edir: “Çünki şifahi epik ənənə bir an da olsun yerində durmur, folklor mətni hər dəfə ifa olunduqca özü özünü yenidən yaradır və prosesdə o, həm də transformasiya olunur”.

Beləliklə, alim “Kitabi-Türkman lisani” əlyazmasının şifahi “Dədə Qorqud” eposu enerjisini özündə konservləşdirdiyini iddia edir.

Əsər Türkiyəli professor Mətin Əkicinin “Kitabi-Dədə Qorqud”un yeni əlyazmasının tapılması xəbərini çatdırması, yeni əlyazmanın soylamalardan və eləcə də bir yeni boydan — “Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi” boyundan ibarət olması və bunun da 13-cü boy olması iddiası ilə başlayır. Prof. S.Rzasoy bu elmi tapıntının qızğın müzakirələrə yol açmasının əsas səbəbini İranda yaşayan əlyazma sahibi Vəli Məhəmməd Xocada görür. Çünki İranda, eləcə də Türkiyədə yaşayan müxtəlif elm adamlarına əlyazmanı məhz bu adıçəkilən şəxs təqdim edib.

Prof. S.Rzasoy bu əlyazmanı şifahi “Dədə Qorqud” eposunun Türkman/Türkmən versiyası olduğunu qəbul etsə də, onu heç bir halda yazılı “Kitabi-Dədə Qorqud”la eyniləşdirən yeni əlyazma olaraq qəbul etmir. O fikrini əsaslandırmaq üçün əvvəlcə prof. Əli Duymazın və ardından bu əlyazmanı ilk dəfə elm aləminə duyuran prof. Mətin Əkicinin əlyazma ilə bağlı fikirlərini təhlil edir. Məlum olur ki, prof. Əli Duymaz “nüsxə” anlayışından imtina edərək bu əlyazmanı “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması adlandıranların sırasındadır. Prof. Mətin Əkiciyə gəldikdə isə, onun 48-ci səhifədək əlyazma mətni ilə dastan arasında bir bağlılıq görməməsinə rəğmən, “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” haqqında olan oğuznaməni 13-cü boy adlandırması diqqətə çatdırılır.

Bu yanaşmaları alim diqqəti və təmkini ilə analiz edən prof. S.Rzasoy “Kitabi-Türkman Lisani” oğuznaməsi ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” arasında əsas fərqlərin “funksional tipologiya”, “mətn tipologiyası” ilə bağlı olduğunu qeyd edir və “üçüncü əlyazmaçıları” oxuduqları mətnə “funksional kimlik işarələri”ni görə bilmədikləri üçün qınayır. Tədqiqatçının qənaətinə görə, ““Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsi funksional tipologiyasına görə Oğuz/Türkman cəmiyyətində statusartırma ritualının bütün sakral törələrini özündə əks etdirən ərgənlik kitabıdır”.

Oğuznaməyə adqoyma məsələsindən bəhs edərkən prof. S.Rzasoy bu oğuznamənin elm aləminə müxtəlif adlarla təqdim olunmasından keçirdiyi narahatçılığını gizlətmir və yazır: ““Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz epoxasının, “Kitabi-Türkman lisani” isə Türkman/Türkmən epoxasının məhsuludur. Hər ikisi oğuznamədir, şifahi “Dədə Qorqud” eposu ənənəsinə aiddir, lakin funksional baxımdan tam fərqli abidələrdir. Biri dastan, o biri isə “ərgənlik törəsi”dir”.

Alimin ortaya qoyduğu “Bəs nə üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun olması mümkün deyil?” sualına özünün verdiyi cavab Oğuz etnopoetik düşüncəsinin struktur reallıqlarını inikas edir: “Bu, onunla bağlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un 12 boydan ibarət Drezden nüsxəsi və 6 boydan ibarət Vatikan nüsxəsi bilavasitə Oğuz // Hun etnik düşüncəsinin 24-lük strukturunu özündə əks etdirir”.

Beləliklə, folklorşünas alim “Kitabi-Dədə Qorqud”un 13-cü boyunun tapılması fikri ilə heç cür razılaşmır və bu “boyun” tədqiqatçılar tərəfindən 24-lük sistemə əlavə olunması ilə Oğuzun tayfa strukturunun süni reallığının yaradılmasını bəyan edir. Professor fikirlərini qəti hökm şəklində belə ifadə edir: “Oğuz epoxası ənənəsinə aid mətnlərdə 13-cü boy heç vaxt ola bilməz. Əgər 13-cü boy varsa, demək, orada artıq Oğuz eli yoxdur”.

“Kitabi-Türkman Lisani” əlyazmasında prof. S.Rzasoyu şübhəyə salan bəzi məqamlar var ki, alim bunları da qeyd etməyi özünə borc bilir. Biz də onları ümumiləşdirib təqdim etməyi vacib hesab edirik. Belə ki, tədqiqatçı əlyazmanın kağızının kimyəvi ekspertizasının nə səbəbə aparılmadığı və dəqiq yaşının müəyyən edilmədiyi, əlyazma sahibi Vəli Məhəmməd Xocanın əlyazmanı nə üçün qorqudşünaslığın mərkəzi olan Bakıya təqdim etməməsi, əlyazmanın işbazlar tərəfindən külli-miqdarda ödəniş müqabilində təqdim edilməsi, eləcə də əlyazmada Şimali Azərbaycanla bağlı təhqiramiz yerlərin olması və bunların Dədə Qorqudun dilindən söylənməsi kimi məsələlərin şübhə doğurduğunu açıq şəkildə deməkdən çəkinmir.

“Hər yanlış da bir naxışdır” fikrini əsas tutan prof. S.Rzasoy bu yanlışla türkologiyada yeni bir naxışın başladığını qeyd edərək abidənin transmediativ struktur poetikasının araşdırılmasını aktual hesab edir. Yeni tapılmış əlyazmanın ad problemini qabardan müəllif ona verilən ad-variantları sadalayır. Məlum olur ki, sözügedən abidənin “Türküstan/Türmənsəhra nüsxəsi” (M.Əkici), “Türkmən Səhra nüsxəsi (Y.Azmun), “Kitabi-Türkmən (Y.Azmun), “Günbət əlyazması” (N.X.Sahgözü, V.Yaqubi, Ş.Ağatabai, S.Behzad), “Vəli Məhəmməd Xoca oğuznaməsi” (K.Əliyev), “Kitabi-Türkman lisani (R.Qafarlı, S.Rzasoy), “Türkman kitabı” (A.Hacıyev) ad-variantları mövcuddur. Tədqiqatçı ağılabatan izah tapılmayana qədər “Kitabi-Türkman Lisani” adını işlətməyi doğru hesab edir.

“Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsini başdan-başa ritual mətnlərindən ibarət abidə hesab edən alim mətnlər əsasında Oğuz ritualının funksional strukturunu bərpa edir. Alimin qənaətinə görə, soylama ritualı təhkiyəçi alp ozanın öz piri Dədə Qorqudla qurduğu transmediativ əlaqə sistemidir. Boylama ritualına isə müəllif abidənin yalnız ikinci soyunda “şablon” təsvirdə rast gəldiyini diqqətə çatdırır. Yumlama ritualına rast gəlinməməsini isə alim bu ritualın boylama ritualına funksional baxımdan bağlılığı ilə izah edir.

Sözügedən əlyazmanın IV soyunda Dədə Qorqudun 40 şagirdə nəsihəti yer alır ki, alim bunları orijinalda təqdim etməklə yanaşı, onların hərfi mənasını bir-bir izah edir. “Yalabıyub gün doğarsa, cahan şölələr” (Əgər Günəş doğub-parlayarsa, dünya işıqlanar), “Yaxınıb doğan bədrli ay dünin balğır” (Ay doğur, gecə işıqlanır), “Burasara çapar olsa, düşməne yügürük yetər” (İgidin mindiyi at qaçağan olsa, o, düşməne tez çatar) və s.

Müəllif Dədə Qorqudun alp ozan vasitəsilə 40 şagirdə müxtəlif biliklərin təlqin etdiyini bənd-bənd izah edir. Məlum olur ki, bu biliklərin çevrəsi çox genişdir. Buraya alimin söylədiyi kimi, dünyanın strukturunun tarazlıq qanunu — kosmoloji harmoniyası haqqında biliklər, Allah-Dünya-insan münasibətlər modelinin funksional vəhdəti haqqında biliklər, igidliyin təbiət kodları səviyyəsində fiziki-psixoloji davranış modelləri haqqında biliklər, “Galib” dünyada yaşayan Oğuz “cavanmərdləri” haqqında virtual-görüntülü (“əyanolma”) xarakterli biliklər və s. daxildir.

Prof. S.Rzasoy adıçəkilən oğuznamənin sonuncu soy mətni olan “Salur Qazanın əjdahanı öldürməsi” süjetinin ritual-mifoloji semantikasına baş vurarkən, süjetin mənadaşıyıcı formullar üzərində oxusunu (başlanğıc formulu, eləcə də qəhrəmanın “təkbaşına hərəkət” formulu) həyata keçirir, yeddi başlı əjdaha obrazının kosmoloji strukturu, Qazanın əjdahanın bədənindən doğuzdurulması, “boy boylama” formulu və “gözdən doğulma mifologemi” və s. kimi məsələlərə aydınlıq gətirir.

Öncə də vurğuladığımız kimi şifahi “Dədə Qorqud”dan qaynaqlanan “Kitabi-Türkman lisani” oğuznaməsinə prof. S.Rzasoy heç bir halda biganə qala bilməzdi. Bu kitabı alimin özünün də qeyd etdiyi kimi, onun aramsız şəkildə yığılaraq boşalmaq istəyən “Dədə Qorqud” düşüncələrinin “kitab” biçimində” doğuluşu da hesab etmək olar. Görünən odur ki, dəqiq yanaşma, iti analitik baxışı və gərgin əmək sayəsində ortaya çıxan bu əsərə alim, sözün əsl mənasında, canını qoyub, qaranlıq qalan bütün məqamlara alim səriştəsi, eləcə də alim həssaslığı ilə aydınlıq gətirib və nəticə etibarilə elm aləminə, qorqudşünaslığa töhfəsini vermiş olub. Şübhəsiz ki, bu əsər qorqudşünaslığın və qorqudşünasların hələ çox müzakirə obyektinə olacaq.

